

23. *Потоцкий В. П.* Очерк истории старообрядчества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване. – 2008 – Вып. 5. – С. 77 – 88.
24. *Обухович С. А.* Старообрядчество Самаро-Саратовского Поволжья второй половины XIX – начала XX вв.: вклад в экономику и культуру края: Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 – М., 2008.
25. *Романовский В.* Вступительные замечания к неопубликованным материалам из рукописей архиепископа Филарета и документам / Филарет (Д. И. Гумилевский) // Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 3 т. Т. 3. – Харьков, 2006.
26. *Ружинская И. Н.* Заонежское старообрядчество в первой половине XIX века // Материалы IV научной конференции «Рябининские чтения–2003»: Сборник научных докладов. – Петрозаводск, 2003. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.rustrana.ru/print.php?nid=20969>]. Доступ – 08.12.2008.
27. *Таранец С. В.* Старообрядчество Подолии / С. В. Таранец. – К., 2000.
28. *Таранец С. В.* Джерела з історії старообрядництва Правобережної України кінця XVII – початку XX ст. [Текст]: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.06 / С. В. Таранець. – К., 2003.
29. *Филарет (Гумилевский, Д. И.).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии [Текст]. В 3 т. Т. 1. / Филарет (Д. И. Гумилевский). – Харьков, 2004.
30. *Филарет (Гумилевский, Д. И.).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии [Текст]. В 3 т. Т. 2. / Филарет (Д. И. Гумилевский). – Харьков, 2005.
31. *Филарет (Гумилевский, Д. И.).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии [Текст]. В 3 т. Т. 3. / Филарет (Д. И. Гумилевский). – Харьков, 2006.
32. *Черкашин, А. Л.* Торговля старообрядцев Харькова в XIX в. / А. Л. Черкашин // Липоване. – 2006 – Вып. 3. – С. 67 – 70.
33. *Черкашин, А. Л.* Хозяйствование старообрядцев Слобожанщины в XIX в. / А. Л. Черкашин // Липоване. – 2008 – Вып. 5. – С. 191 – 193.

© Єремєєв П.

До питання про рівень життя земських учителів Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття)

Жуков Сергій

*Жуков Сергій. До питання про рівень життя земських учителів Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття). Стаття присвячена аналізу якості життя земських учителів Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. Охарактеризовано основні джерела доходів, умови життя і праці сільських педагогів, а також діяльність земства і уряду, спрямовану на підвищення соціального статусу народного учителя. **Ключові слова:** рівень життя, земський учитель, народна школа, земство.*

*Zhukov Sergiy. On the Issue of the Zemski Teacher's Living Standards in the Kharkiv Province in the second part of the 19th – at the beginning of the 20th Centuries. The article is devoted to the problem of the analysis of the living standards of the Kharkiv province's zemski teachers in the second part of the 19th – at the beginning of the 20th centuries. The main sources of the revenue of the teacher's have been characterized; their living & working conditions have been analyzed. The activities of the government and self-government aimed at increasing of the social status of the people's teachers have been described. **Keywords:** living standards, peasant school, teachers, zemstvo.*

Проблема рівня життя є актуальною не тільки для окремої людини, а й для суспільства в цілому, оскільки він є важливим мірилом соціального добробуту населення. На межі XIX і XX століть одним з основних пріоритетів діяльності як місцевого самоврядування, так і уряду був розвиток народної освіти. Протягом відносно невеликого періоду на цій ниві було досягнуто значних успіхів, що призвело до формування численної армії народних учителів. Важливість аналізу якості життя та умов праці сільських педагогів підсилюється з огляду на значимість їх соціальної місії у тогочасному російському суспільстві.

У соціологічній літературі існує безліч визначень терміну «рівень життя», автори яких беруть за основу різноманітні показники: рівень

розвитку виробничих сил, споживання, доходи тощо. Однак найбільш доречною видається комплексна дефініція, що характеризує це поняття як «забезпеченість матеріальними, культурними і соціальними благами, рівень їх споживання та ступінь задоволення різноманітних потреб» [1, с. 376]. Сучасною українською та російською історіографією розглянуто окремі аспекти життя та умов праці земських учителів: у дослідженнях Т. Кравченко [2, с. 12-13], Г. Аксьонова [3, с. 178, 183], Р. Гавриш [4, с. 93], Т. Сліпушенко [5, с. 103] охарактеризоване матеріальне становище сільських педагогів, проаналізовано заходи земського самоврядування, спрямовані на його покращення. О. Драч [6, с. 9] зроблено спробу визначити соціальний статус народного учителя у тогочасному російському суспільстві. Втім спеціального дослідження, в якому б характеризувався рівень життя сільських педагогів, на сьогодні не існує.

Дана стаття є спробою комплексного аналізу поставленої проблеми на джерельному матеріалі Харківської губернії, виходячи з таких основних показників, які характеризують рівень життя земських учителів: розмір заробітної плати у динаміці протягом періоду, що досліджується, внесок присадибного господарства і додаткових джерел доходів, житлові умови, професійне навантаження, рівень задоволення культурних потреб тощо.

Основним джерелом доходів для більшості земських учителів Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття залишалась заробітна плата. Протягом першого десятиріччя існування земської школи на Слобожанщині жалування працівникам освіти виплачувалось спільними зусиллями сільських громад і губернського земства, лише з другої половини 1870-х років більшість повітових управ перебрали на себе зобов'язання грошового утримання вчителів. З одного боку це сприяло стабілізації та підвищенню середнього розміру заробітної плати, а з іншого – спричинило доволі значні його коливання у межах губернії. Протягом другої половини XIX століття учительське жалування в середньому зросло зі 100-150 до 200-250 карбованців на рік. Однак при цьому найнижчою заробітна плата була у школах Зміївського, Старобільського і Валківського повітів, де більшість сільських педагогів отримували менше 200 карбованців, найкраще ж учительська праця оплачувалась у Вовчанському, Куп'янському і Сумському повітах, де її розмір сягав 300 карбованців на рік [7, с. 47-56]. До того ж, починаючи з 1880-х років, ряд земств Харківської губернії почав вдаватись до диференціації заробітної плати. У Вовчанському повіті розмір жалування залежав від рівня освіти [8, арк. 17], а у Сумському – від навантаження педагога [9, арк. 14]. Широко практикувались надбавки за педагогічний стаж: учителі, які пропрацювали у земських школах Харківського, Вовчанського і Сумського повітів більше п'яти років могли отримувати додатково від 50 до 150 карбованців на рік [10, с. 21].

Виплата жалування здійснювалась помісячно, для його отримання учителі мали особисто відвідувати повітову земську управу. Поїздки до

міста супроводжувались певними витратами, нерідко педагоги з віддалених сіл через погані погодні умови були позбавлені можливості вчасно отримати заробітну плату. З кінця 1880-х років жалування почало виплачуватись через волосні правління, що значно полегшило його отримання [11].

У другій половині XIX століття нерідкими були випадки затримки виплати жалування земським учителям. І хоча Харківська губернія була благополучним у цьому відношенні регіоном, громадськість була збентежена прикрим випадком, який відбувся навесні 1888 року. По закінченню навчального року Богодухівська земська управа, мотивуючи це переглядом шкільних кошторисів, позбавила учителів заробітної плати на час літніх канікул [12]. З часом ситуація стабілізувалась, до початку XX століття випадків затримки чи невиплати заробітної плати учителям земських шкіл майже не спостерігалось, зменшились розриви в оплаті праці у школах різних повітів – на початку XX століття майже 85% сільських педагогів отримували від 200 до 300 карбованців на рік [13].

У 1907 році, з початком реалізації проекту по запровадженню загальної початкової освіти у земських губерніях Російської імперії, уряд перебрав на себе зобов'язання оплачувати працю народних учителів, встановивши розмір мінімальної заробітної плати – 300, а згодом 360 карбованців на рік [14, с. V]. Тому всі повітові земства Харківщини, крім Зміївського, почали виплачувати педагогам надбавки до жалування. Завдяки цьому, за даними на 1913 рік, Харківська губернія посіла шосте місце в Російській імперії і четверте серед українських губерній за рівнем оплати праці народних учителів. Максимальний розмір жалування у більшості повітів складав 600 карбованців на рік [15, с. 12]. Щоправда, з початком першої світової війни виплата надбавок почала здійснюватись нестабільно, а чергове урядове збільшення учительського окладу до 480 карбованців було відкладено на невизначений термін [16].

Більш-менш об'єктивно оцінити рівень матеріальної винагороди земських учителів можна шляхом порівняння його з рівнем оплати праці представників інших професій у тогочасній Російській імперії. Так, учитель міської школи отримував жалування в середньому на 25-30% вище, ніж сільської [17, арк. 33]. Заробітна плата викладача гімназії чи повітового училища була удвічі, а то й утричі більшою за жалування народного учителя [18, с. 21], щоправда, земські надбавки для педагогів зі значним педагогічним стажем могли зменшити цей розрив. Жалування земського учителя приблизно дорівнювало окладу волосного писаря, у 22 з 74 галузей тогочасної промисловості робітники отримували заробітну плату вищу ніж сільські педагоги [19, с. 50]. На що ж вистачало учительського жалування? Анонімний автор публікації у журналі «Русский начальный учитель», взявши за основу оклад у 350 карбованців окреслив такий річний бюджет неодруженого викладача земської школи [20, с. 31-32]:

борошно для хліба	50 крб.	взуття	20 крб.
чай, цукор	60 крб.	одяг, білизна	40 крб.
м'ясо або риба	36 крб.	поїздки до міста	10 крб.
прання, побутові витрати	36 крб.	газети, листування	10 крб.
утримання корови	30 крб.	церковні треби	20 крб.
запаси на зиму	10 крб.	екстрені витрати	30 крб.

Той факт, що пересічний земський учитель витрачав більше половини свого жалування на продукти харчування, а на задоволення культурних потреб залишалась незначна частина окладу, свідчить про дуже невисокий рівень життя. За підрахунками учителя з Московської губернії Корідаліна, для забезпечення більш-менш гідного існування сільських педагогів, можливості утримання сім'ї, оклад мав становити щонайменше 600 карбованців на рік [21, с. 164]. Однак слід враховувати, що заробітна плата для більшості учителів не була єдиним джерелом доходів. Протягом канікулярного періоду більшість з них займались наданням приватних уроків [22, с. 11], нерідкими були випадки роботи не за професією – вантажниками на вокзалах, базарах, торговцями, касирами тощо. На межі XIX і XX століть великої популярності набула фотографія – це заняття могло принести за декілька літніх місяців до 100-150 карбованців додаткового доходу [23, с. 3].

Міцним підґрунтям учительського добробуту могло бути ведення присадибного господарства. Тим паче, що наприкінці XIX століття в урядових колах стала популярною ідея зробити народну школу не просто загальноосвітнім закладом, а й осередком розповсюдження актуальних сільськогосподарських знань на селі. Земський учитель мав перетворитись на популяризатора ремесел, промислів, садівництва, городництва й агрономії. З цією метою Міністерство державного майна і Міністерство народної освіти вирішили наділяти народні школи земельними ділянками [24, с. 458]. Ініціатива Зміївського земства зробити це за рахунок учительського жалування не викликала ентузіазму у педагогічних працівників [25]. Протягом кінця 80-х – середини 90-х років XIX століття у більшості земських шкіл Харківської губернії було заведено сади або городи. Отримуючи літературу та насіння від земства за пільговими цінами, а то й безкоштовно, і використовуючи працю школярів на уроках трудового навчання, народні учителі могли порядкувати врожаєм на власний розсуд. Про масштаби розповсюдження пришкольного садівництва говорить той факт, що за даними на 1897 рік у Сумському повіті при 30 з 48 земських училищ були зразкові садиби та городи з розплідниками [26]. Доволі популярним серед учительства Харківщини було бджільництво, розведення кролів, нерідкими були

випадки утримання малої і навіть великої рогатої худоби. А от земський проект по перетворенню Слобожанщини на центр російського шовківництва, попри значні асигнування, мало не щорічні професійні курси та винагороди найбільш активних популяризаторів цього промислу з числа учителів, великого успіху не мав.

Найбільш підприємливі особи з числа сільських педагогів могли проявляти неабияку економічну активність. Так, учитель чистоводівської школи Ізюмського повіту на початку XX століття орендував у сільської громади 8 десятин землі, на якій вирощував соняшник [27, арк. 34-35]. Розведення технічних культур могло приносити значно більший прибуток, ніж пришкольна садиба.

Не можна однозначно оцінити захоплення учительства сільським господарством: з одного боку, це була реальна можливість покращити власний добробут в умовах не дуже високої оплати праці, і в перспективі – залучити селян до економічно вигідніших форм господарювання. А з іншого – іноді ця діяльність ставала на перешкоді виконання педагогами своїх прямих професійних обов'язків, що інколи приводило до конфліктів із селянами та училищним начальством.

Ще одне джерело доходів земських учителів, про яке не можна не згадати, було пов'язано із звичкою селян, які віддавали восени своїх дітей до першого класу школи, демонструвати свою повагу, даруючи продукти власного господарства: це могла бути паляниця свіжого хліба, десяток яєць, кільце домашньої ковбаси, найбільш щедрі могли зарубати для учителя півня.

Для вивчення рівня життя соціальної групи не менш важливим ніж аналіз джерел та розміру доходів є характеристика умов праці. На початковому етапі розбудови мережі земських шкіл у Харківській губернії питання про норми навантаження народного учителя не ставилось. Більшість сільських училищ складались з одного учителя та близько 50 учнів. Однак були школи, в яких навчалась як значно менша, так і значно більша кількість дітей. До першої групи училищ відносились Колупаєвське та Русько-Лозівське Харківського повіту (тут здобували освіту менше ніж по тридцять чоловік), а до другої Хотомлянське, Ново-Белгородське, Старо-Салтівське Вовчанського повіту (в кожному з них навчалось по 150-200 чоловік), щоправда, у таких великих школах працювало по два учителі або учитель з помічником [28, с. 47-56]. Таким чином, навантаження учителів у земських школах губернії могло значно коливатись від 30 до майже 100 учнів на педагога. Якщо враховувати той факт, що навіть на початку XX століття не всі народні училища губернії перейшли до класно-урочної системи, і заняття проводились одночасно з учнями усіх трьох відділень, то можна зрозуміти, чому праця педагога на селі вважалась досить виснажливою. Відсутність нормативних вимог до шкільних будівель теж позначалась на умовах праці, нерідко земські училища розташовувались у найманих приміщеннях, не пристосованих до здійснення начального процесу.

Сидоренківська школа у Валківському повіті [29, с. 28] й черкаська у Ізюмському [30, арк. 4] взагалі були влаштовані при волосних управах, поруч з арештантськими кімнатами.

Погане освітлення, нерівна земляна підлога, неякісні меблі, недостатня теплоізоляція, недотримання санітарних норм у багатьох сільських школах призводили до поширення серед учительства застудних хвороб, проблем із зором, опорно-руховим апаратом тощо [31].

У 1898 році Харківської губернською земською управою було затверджено проект запровадження загальної початкової освіти, який серед іншого містив ряд положень, що стосувались умов праці учителів. По-перше, було визначено максимум і норму навантаження – 80 і 60 учнів відповідно. По-друге, було встановлено вимоги до шкільних приміщень, які тепер мали будуватись із врахуванням санітарних вимог щодо освітлення, вентиляції, теплоізоляції, дотриманням правил протипожежної безпеки [32, с. 8-11].

Однак, коли було майже подолано проблеми, пов'язані з антисанітарією, постало питання переповнення училищ. Особливо гостро ця проблема постала під час реалізації проекту по запровадженню загальної початкової освіти у земських губерніях. Директор народних училищ Харківської губернії свідчив губернатору у своєму звіті: «шкільні приміщення, визнані незадовільними, можуть виявитись такими, що відповідають вимогам, коли.. у губернії буде наявна кількість шкіл, яка відповідає кількості населення» [33, арк. 7]. Одним із шляхів вирішення проблеми, на думку земства, було запровадження занять у дві зміни, що призводило фактично до збільшення навчального навантаження учителя удвічі без підвищення заробітної плати. Тому захід було визнано неефективним і широкого розповсюдження така практика не набула [34, арк. 1-77].

Говорячи про рівень життя земських учителів Харківщини, неможна оминати увагою їх житлові умови. Частина земських учителів працювала в своїх рідних селах, тому для них ця проблема гостро не стояла. Для решти педагогів ситуація була дещо складнішою: їх квартири могли розташовуватись безпосередньо в шкільних приміщеннях, або ж житло доводилось орендувати в місцевих жителів. У Богодухівському, Вовчанському, Зміївському, Охтирському й Сумському повітах місцеві земства з кінця 1870-х – початку 1880-х років почали виплачувати учителям «квартирні» гроші (30-40 карбованців на рік), або ж зобов'язували селян виконувати додаткову натуральну повинність – безкоштовно надавати учителю житло [35, с. 56-69]. До кінця XIX століття до подібної практики перейшли усі повітові земства губернії, до того ж більшість народних шкіл Харківщини (біля 80%) мали спеціальні учительські кімнати [36, с. 159], тому прикрі випадки, коли учителі були змушені ночувати просто в учбових приміщеннях відійшли у минуле.

Органи державної влади і земства намагались покращити життя працівників народної освіти шляхом надання їм низки пільг. Так, уже

1870 року, з ініціативи міністра народної освіти графа Д. А. Толстого, сільські педагоги були звільнені від рекрутської та інших натуральних повинностей [37, с. 562]. Однак відстрочку від призиву до діючої армії під час першої світової війни земські вчителі отримали лише після лютневої революції [38, арк. 68]. Дії самоврядування були спрямовані на підвищення соціального статусу земських учителів: ним було створено пенсійну касу [39], здійснено асигнування на відкриття учительського санаторію [40], нерідко практикувалось преміювання найкращих педагогів (розмір премії міг дорівнювати річному окладу), учитель мав право у разі скрутного матеріально становища отримати раз на рік грошову допомогу від земства [41, арк. 31-32].

Невизначеність юридичного статусу могла створити чимало проблем для земського учителя. Незважаючи на те, що ця посада не давала жодних прав державної служби (лише у 1908 році педагоги, які мали дванадцятирічний стаж роботи у народній школі, дістали змогу отримати права чиновника 14 класу [42, с. 22]), Міністерство народної освіти і його представник на місцях – училищна інспекція, воліли ставитись до народних учителів як до підлеглих. Земства ж вважали початкову школу на селі своїм дітищем, матеріальний добробут учителів залежав саме від місцевого самоврядування. За словами М. Білоконя, стан справ у галузі початкової освіти характеризувався «латентним протистоянням» інспекторів і земства [43, с. 139], жертвами якого, у першу чергу, могли бути педагоги. Земський учитель, як правило, не був членом сільської громади, на території якої він проживав [44, с. 123], до того ж, члени волосного правління, сільські старости, зобов'язані надавати школі дрова, гас, забезпечувати своєчасне проведення ремонтних робіт тощо, у своїх зносинах з учителем нерідко любили «погратися у великих панів». П. Грабовським описано чимало випадків недопустимо зверхнього і неповажливого ставлення до жінок-педагогів [45, с. 16]. Нерозробленість трудового законодавства у Російській імперії ставила працівників освіти на селі у доволі складне становище. Так, для жінки вагітність та народження дитини могла означати втрату робочого місця бо надання декретної відпустки не була передбачалось, це питання вирішувалось у кожному випадку окремо училищним начальством.

Отже, розглянувши різні аспекти життя та діяльності земських учителів Харківської губернії можна зробити ряд висновків щодо рівня їх життя. Основним джерелом доходів більшості сільських педагогів була заробітна плата, середній розмір якої протягом другої половини XIX – початку XX століття збільшився більше ніж удвічі. Щоправда, не завжди зростання номінального вираження учительського окладу встигало за інфляцією. Значно покращити добробут могло споживання та продаж продуктів присадибного господарства, праця у канікулярний час теж іноді приносила істотний прибуток. До початку XX століття у Харківській губернії було практично вирішено питання забезпечення земських учителів житлом, поступово було розроблено та встановлено

норми професійного навантаження педагогів, які в більшості випадків виконувались. Проблеми, пов'язані з тим, що інтелігентна людина «з заїдало» [46, с. 33], були актуальними далеко не для усіх земських учителів Слобожанщини, так як більшість із них самі були вихідцями з села. Подвійна підпорядкованість педагогів земству та училищному начальству компенсувалась пільгами, якими користувались викладачі народних училищ, періодичні конфлікти вчителів із сільською «елітою» – з повагою та доброзичливим ставленням селян. Серед земського «третього елементу» учителі були представниками найменш вигідної у матеріальному відношенні професії, непрості умови праці призводили до плінності кадрів і впливали на соціально-демографічні характеристики сільського педагога (на початку ХХ століття більшість із них були молодими дівчатами із невеликим стажем роботи). Однак, усвідомлюючи важливість соціальної місії народного учителя, як місцеве самоврядування, так і уряд, хоч і не завжди систематично, спрямовували свою діяльність на підвищення рівня життя сільських педагогів. Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що не варто ідеалізувати умови життя земських учителів, однак називати їх жебрацькими, особливо говорячи про кінець ХІХ – початок ХХ століття, теж не можна.

Література

1. *Социология труда: Теоретико-прикладной толковый словарь.* – СПб., 2006.
2. *Кравченко Т. М.* Розвиток початкової освіти на Харківщині в д. п. ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: спеціальність № 07.00.01 «історія України» / Т. М. Кравченко. – Харків, 1999.
3. *Аксёнов Г.* Дважды забытое земство / Г. Аксёнов // Отечественные записки. – 2007. – № 6.
4. *Гавриш Р. Л.* Земське самоврядування і розвиток шкільництва на Слобожанщині / Р. Л. Гавриш // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвящённой 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула 10-11 октября 2008 года. – Харьков, 2008.
5. *Сліпушенко Т. В.* Початкові загальноосвітні заклади Харківщини у ХІХ – на початку ХХ сторіччя / Т. В. Сліпушенко // Шості Сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди 14 квітня 2000 р. – Харків, 2001.
6. *Драч О. О.* Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: спеціальність № 07.00.01 «історія України» / О. О. Драч. – Харків, 2002.
7. *Отчёт Харьковской губернской земской управы за истекший 1878/79 год.* По земскому отделу и отделу народного призрения. – Харьков, 1879. – С. 47-56.
8. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 110.
9. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 158.

10. *Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год.* – Харьков, 1904.
11. *Харьковские* губернские ведомости. – 1888. – 10 июля.
12. *Харьковские* губернские ведомости. – 1888. – 14 марта.
13. *Харьковский* листок. – 1905. – 11 января.
14. *Проект* школьной сети Харьковской губернии. – Харьков, 1908.
15. *Жаров Ф.* Материальное положение народного учителя в 40 земских губерниях земской России (По данным анкеты Ростовского земства на 1-е июля 1913 г.) / Ф. Жаров // Учитель и школа. – 1915. – № 5.
16. *Южный* край. – 1916. – 12 сентября.
17. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 67.
18. *Жильцов П. А. Величина В. М.* Учитель сельской школы: Учебное пособие / П. А. Жильцов В. М. Величина. – М., 1973. – Ч. 1.
19. *Трутовский В. Е.* Современное земство / В. Е. Трутовский. – Пг., 1915.
20. *Из быта* сельских учителей // Русский начальный учитель. – 1899. – № 2.
21. *Величина В. М.* Проблемы сельской школы и сельского учителя в прогрессивной русской педагогике / В. М. Величина // Вопросы педагогики высшей и средней школы: Сборник научных трудов. – М., 1975.
22. *Вахтерова Э.* Образование детей и самообразование учителя / Э. Вахтерова // Учитель и школа. – 1914. – № 3.
23. *Капралов Н.* Материальное положение народного учителя / Н. Капралов // Для народного учителя. – 1915. – № 8.
24. *Демков М. И.* История русской педагогики / М. И. Демков. – М., 1909 – Ч. 3.
25. *Харьковские* губернские ведомости. – 1889. – 20 марта.
26. *Харьковские* губернские ведомости. – 1897. – 19 ноября.
27. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 821.
28. *Доклады* Харьковской губернской земской управы за истекший 1878/79 год. По земскому отделу и отделу народного призрения. – Харьков, 1879.
29. *Поліщук Т.* Сільська освіта минулого століття / Т. Поліщук // Сільський журнал. – 1994. – № 2-3.
30. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 781.
31. *Харьковские* губернские ведомости. – 1888. – 22 марта.
32. *Свод* постановлений Харьковского губернского земства и сущности докладов губернской управы и комиссий за десять лет (с 1890 по 1899 год включительно) с приложениями. – Харьков, 1901.
33. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 827.
34. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 562.
35. *Отчёт* Харьковской губернской земской управы за истекший 1880/1 год. По земскому и попечительскому отделу. – Харьков, 1881.
36. *Кравченко Т. М.* Розвиток освіти на Харківщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: спеціальність № 07.00.01 «історія України» / Т. М. Кравченко. – Харків, 1999.
37. *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902.
38. *ДАХО.* – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 20.
39. *Харьковские* губернские ведомости. – 1896. – 9 марта.
40. *Центр.* – 1907. – 3 января.
41. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 793.
42. *Журнал* Министерства народного просвещения. – 1908. – № 1.

43. Білокінь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у д. п. XIX с. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження / М. В. Білокінь. – Харків, 2003.
44. Лаптева Л. Е. Об истории земских учреждений в России / Л. Е. Лаптева // Государство и право. – 1993. – № 8.
45. Грабовский П. А. О развитии школьного образования в Ахтырском уезде Харьковской губернии / П. А. Грабовский // Грабовський П. А. Зібрання творів: У 3 т. – К., 1960. – Т. 3.
46. Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале XX века / П. С. Кабытов. – Куйбышев, 1990.

© Жуков С.

Міграція сільського населення до Харкова у 1960–1980 рр.

Іванов Станіслав

Іванов Станіслав. Міграція сільського населення до Харкова у 1960–1980 рр. Стаття присвячена особливостям міграційного процесу сільського населення до Харкова, розглядається інтенсивність міграції її вплив на зміни чисельності населення міста. На конкретному матеріалі показано, що найбільш інтенсивний відтік працездатного населення із сільської місцевості до Харкова відбувався з Харківської, Полтавської, Сумської та інших близьких до Харкова областей, це була переважно неорганізована міграція. З другої половини 1980-х років в результаті скорочення сільського населення, а також зміни економічної політики в роки перебудови, міграційний потік до Харкова поступово зменшувався. **Ключові слова:** міграція, трудові ресурси, агломерація, маятникова міграція.

Ivanov Stanislav. Rural population migration to Kharkiv in 1960–1980. The article is devoted to the peculiarities of rural population migration process to Kharkiv; intensity of migration, its influence upon the changes of the amount of the city population are discussed. The most intensive departure of employable population from

countryside to Kharkiv is shown on specific material to take place from Kharkiv, Poltava, Sumy and other neighbouring to Kharkiv regions, it was mainly spontaneous migration. From the second half of 1980 th migration flow to Kharkiv gradually decreased both as a result of the rural population decreased and a number of economic reforms. **Keywords:** migration, labor, agglomeration, pendulum migration.

Міграція є формою територіального перерозподілу населення, його переміщення між різними географічними районами, що сприяє усуненню диспропорцій в розміщенні трудових ресурсів. Міграції властиві людському суспільству з часів його зародження і супроводжують всю його історію. Особливо посилились міграційні потоки в період індустріалізації, яка потребувала залучення до виробництва, що зосереджувалось у великих містах, значних трудових ресурсів в першу чергу з сільської місцевості.

В Україні в цілому, і по окремих її областях, міграція сільського населення до великих промислових центрів має значне поширення. Серед основних причин, що сприяли руху сільського населення у великі міста, в тому числі і до Харкова, є бажання поліпшити своє матеріальне становище, перспектива отримати вищу або середню спеціальну освіту, власне житло, залучитися до культурно-побутових умов міського життя, сімейні обставини тощо.

Вивченню питань міграції сільського населення до великих промислових міст в Україні довгий час не приділялося належної уваги. Лише у 1960 роки з'явилися праці, в яких в тій чи іншій мірі розглядалися окремі аспекти міграційних процесів «село-місто», «місто-село» [3; 5; 9; 11; 16].

Мета даної статті – показати особливості міграційного процесу харківської агломерації, зокрема, міграцію сільського населення до Харкова у 1960–1980-х роках, простежити її інтенсивність, вплив на зміни чисельності населення міста, процес адаптації мігрантів до міського життя.

1960–1980-ті роки важливий і суперечливий етап розвитку країни. Після звільнення у жовтні 1964 року М. С. Хрущова з керівних партійно-державних посад і призначення першим секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнева, розпочалася поступова зміна соціально-економічного і політичного курсу країни. Намагання державного керівництва провести в середині 1960-х років ряд господарських реформ, ігноруючи здійснення демократичних перетворень в державі, не дали бажаних результатів. У 1960 роки система адміністративно-командного управління економікою збереглася, а в 1970-х – першій половині 1980-х років навіть посилилась. Водночас в ці роки спостерігалось нарощування базових і сировинних галузей, засобів виробництва. Протягом восьмої п'ятирічки (1960–1970 рр.) у республіці вступили в дію нові підприємства,